

ХРОНІКА

DOI: 10.31393/reports-vnmedical-2021-25(3)-29

УДК: 617-089(091):025.171(045)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ХІРУРГІЧНОЇ НАУКИ (НА ОСНОВІ ВИДАНЬ ІЗ ФОНДУ РІДКІСНИХ КНИГ ТА РУКОПИСІВ

Мазур О. П.

Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова (вул. Пирогова, 56, м. Вінниця, Україна, 21018)

Відповідальний за листування:
e-mail: libvnm@gmail.com

Статтю отримано 15 червня 2021 р.; прийнято до друку 27 липня 2021 р.

Анотація. У статті надано відомості про видання з фонду рідкісних і цінних видань Наукової бібліотеки ВНМУ ім. М. І. Пирогова, які відображають розвиток хірургії XIX - початку XX ст.

Ключові слова: рідкісні та цінні видання, історія медицини, хірургія, медичне краєзнавство, Наукова бібліотека ВНМУ ім. М. І. Пирогова.

"Время обсудит и оцѣнить лучше нашего и наши убѣждения, и наши дѣйствія; и потому, если мы вѣрно служили идеѣ, которая, по нашему твердому убѣждению, вела насъ къ истинѣ путемъ жизни, науки и школы, то будемъ надѣяться, что и потокъ времени не унесетъ ея вмѣстѣ съ нами".

М. І. Пирогов [2, 1]

"Nec mortui vivunt, hic mutic loquuntur" ("Тут живуть мертві, тут говорять німі") - вислів, який можна було зустріти на спорудах бібліотек Давньої Греції. Він точно відображає сутність університетських бібліотек. У фонді рідкісних книг та рукописів (ФРК) Наукової бібліотеки ВНМУ ім. М. І. Пирогова шанобливо й дбайливо зберігаються тисячі старовинних книг з медицини й хірургії зокрема.

Слово "хірургія" (від "cheir" - рука, "ergon" - дія) у сучасному розумінні і значенні набагато ширше ніж переклад з грецької мови. Екстрена хірургічна допомога надавалась багато тисячоліть тому: вилизування рани, видалення стріли, зупинка кровотечі, вивихи, кровопускання і т. п. Хірургів довгий час не вважали лікарями, вони входили в загальний ремісничий цех з цирюльниками. Хоча ще в медичних школах стародавньої Індії шанували хірургію - "коштовний дарунок неба і невичерпне джерело слави". Лікарі мали особливий статус: отримували медичну освіту, слухали лекції з терапії, користувались повагою і привілеями. Історичний шлях хірургії складний. Були періоди високого підйому знань, геніальних відкриттів, які змінювалися епохами глибокого занепаду, забуття багатьох хірургічних методів і прийомів. Наприклад, перев'язування кровоносних судин було відомо ще до н. е. в Олександрії, у 1 ст. н. е. було описано Цельсом (Aulus Cornelius Celsus - 25 р. до н. е. - 50 р. до н. е.) і лише в XVI ст., через 1500 років, заново відкрито Амбрузом Паре (1517-1590). До XVIII ст. діяльність хірургів і терапевтів була розмежована. Лише 290 років тому у 1731 р., з відкриттям Паризької академії хірургів, практична хірургія отримала наукову базу і стала галуззю єдиної науки - медицини.

Вивчення хірургії стало необхідністю кожного практикуючого лікаря. "Громаднимъ своимъ успѣхомъ въ 19 столѣтіи хірургія обязана тому, що она стремит-ся соединить въ себя всѣ медицинскія знанія. Если слѣдовательно образованный врачъ - сумѣлъ приоб-рѣсти эти знанія, да притомъ вполне владѣетъ ис-кусственною стороною хірургіи, то онъ можетъ по-хвалиться, что достигъ высшаго идеала медицины" - писав Теодор Більрот в 1866 р.

Згідно Т. Більроту, у XIX ст. володарями хірургії були французи Бойе, Дельпеш, Дюпюїтрен, Жан Домінік Ларрей, англійці Естлі Купер, Мортон, Джаксон, німці Іоган-Непомук Руст, Філіп Вальтер, Карл-Фердинанд Грефе, Конрад-Мартін Лангенберг, Іоган-Фрідріх Диф-фенбах, Каєтан Текстор та ін. [3, 14, 15].

Фонди Наукової бібліотеки ВНМУ нараховують близько 200 рідкісних видань з хірургії, по яких вивчають історію медицини, хірургічної науки. Ці книги вирізняються за змістом, викладенням матеріалу, палітурками, друком.

Найстаріша книга з медицини у фонді бібліотеки - "De Medicina" (Basileae, 1748) Авла Корнелія Цельса. Давньоримській вчений-енциклопедист написав працю "Мистецтва" ("Artes"), в якій відображені різні галузі знань: філософія, риторика, право, медицина, сільське господарство, військова справа. З двадцяти книг шість (з 6-ї по 12-ту) присвячені медицині. Описано гігієну, дієтику, патологію, терапію, хірургію. Праця Цельса, знайдена у XV ст., - єдине медичне видання латиною, що дійшло до нашого часу. За чистоту і вишуканість мови сучасники називали Цельса Цицероном в медицині і римським Гіппократом. Цельс ввів ряд наукових медичних термінів, вказав 4 характерні ознаки для запалення - почервоніння, припухлість, жар, біль. Його іменем названі деякі хірургічні хвороби і методи лікування. Цінності виданню додає власницький напис на форзаці: "1887 Leon Dahashkievich" (Леон Дарашкевич - психіатр, доктор медицини, протягом 1898-1931 років працював у Вінницькій окружній психіатричній лікарні. У 1928 р. його обрали заступником головного лікаря, а

з 1929 р. - головним лікарем Вінницької психіатричної лікарні, був співзасновником психоневрологічного технікуму при лікарні). Видання є неодмінним атрибутом всіх бібліотечних екскурсій, ознайомитись з яким цікаво і науковцям, і студентам університету. Завжди цікаво спостерігати як студенти-першокурсники, що тільки почали вивчати латину, намагаються прочитати декілька слів. У книзі гостро відчувається дух історії: давній папір, оздоблення у формі орнаментально-шрифтового тиснення золотавого кольору, бинти на корінці та ін. Більше про Цельса можна прочитати у дисертації "Значення Цельса в медицині і в частині в хірургії" (С.-Петербург, 1907) Олександра Бернарда з додатком повного перекладу 7-ї частини видання "De medicina" [1, 4]. Олександр Олександрович Бернард народився в 1864 р., випускник Військово-медичної академії (м. Санкт-Петербург), військовий, флотський лікар, доктор медицини. Переклад зроблено з оригіналу, термінологія подано в "сучасних" коментарях. Автор мав надію, що за його монографією читач отримає можливість познайомитися з особою Цельса та його творами, а також зможе скласти власне уявлення про хірургію. Книга 7-ма Цельса присвячена саме хірургії.

Хірургія тісно пов'язана з суміжними науками: анатомією, фізіологією, патологією, гістологією, хімією, біологією, мікробіологією. У фонді бібліотеки важливе місце посідають видання, які відображають поступовий розвиток хірургічної науки. Зокрема, конвалют "Руководство къ топографической анатоміи, съ ея примѣненіями къ практической медицинѣ и хірургіи" (Санктпетербургъ, 1860) Юсифа Гіртля. 1-ша частина містить топографічну анатомію голови, шії, грудей і живота. "Анатомическая критика не возставала своимъ авторитетомъ, когда даже нѣкоторые новѣйшіе хирургическіе анатомы: считали печень за органъ устроенный на подобіе слюнныхъ железъ, титечную железу сравнивали съ печенью, помѣщали начало лимфатическихъ сосудовъ тамъ, гдѣ еще ни одинъ глазъ ихъ не виделъ, и, наконецъ, даже утверждали, что начало многихъ нервовъ, слѣдовательно и ихъ отправленіе, бываетъ различно у различныхъ индивидуумовъ". Авторы этихъ сочиненій не подчинялись анатомической юрисдикціи. Слѣдовательно, справедливо, чтобы и анатомія, которую и такъ величаютъ душою хирургіи, имѣла право вмѣшиваться въ предметы, столь сродные съ нею; да поступитъ же и хирургія благосклонно съ нею!" - вказує у передмові Гіртль. І ще одна красномовна цитата: "Я долженъ еще присовокупить, что, если иногда въ этомъ сочиненіи я упоминаю о такихъ предметахъ, которые не относятся ни къ медицинѣ, ни къ хирургіи, то это потому только, чтобы доставить читателю, утомленному топографическимъ изученіемъ словъ, минутой отдохновенія, которую онъ напрасно ищетъ въ часто безграмотныхъ переводахъ французскихъ авторовъ, писавшихъ о хирургической анатоміи" [6, 5]. До видання приплетена 2 частина, яка

вміщує топографічну анатомію таза, спини, верхніх та нижніх кінцівок. Книга об'ємна, суцільний текст, жодного малюнка, жодної схеми й таблиці ... Але багато маргіналій, підкреслень. Наприклад: "Вена покрываеъ артерію, лежащую сначала из задней стѣнкѣ колѣннаго сустава, а потомъ на т. Popliteo". І, за словами одного з професорів нашого університету, в цьому виданні є дані про слинні залози, яких немає в сучасних підручниках і атласах з анатомії.

У бібліотеці зберігаються й інші праці Гіртля: "Руководство къ анатоміи челоуѣвческаго тѣла съ указаніемъ на фізіологическія основанія и практическія примѣненія ея" (Санктпетербург, 1862) і "Руководство къ анатоміи челоуѣка" (Москва, 1879).

Відомі анатоми XVI ст. Везалій і Євстахій вважали анатомію основою хірургії. У XVII ст., коли Гарвей відкрив кровообіг, а Левенгук почав використовувати мікроскоп - хірургія збагатилася знаннями з морфології та фізіології.

Для вивчення історії хірургічної науки варта уваги "Оперативная хирургія или практическое руководство для проведения операций" (Москва, 1864) Альфонса Герена [Alph. Guerin], хірурга Паризьких лікарень. Вона містить 48 рисунків, які відображають певну частину тіла під час операції. "Эта книга не составляетъ ученаго сочиненія, потому что я старался всѣми силами сдѣлать ее руководствомъ", - вказує автор у передмові. Водночас зазначає: "Имѣлъ случай въ продолженіи десяти лѣтъ читать лекціи оперативной хирургіи въ Парижской практической школѣ и анатомическихъ театрахъ, я убѣдился, что къ операциямъ способенъ почти всякій врачъ, обладающій точными анатомическими свѣденіями, но что безъ нихъ онъ будетъ на каждомъ шагѣ впадать въ ошибки и недоразумѣнія" [5, III]. А. Герен називає оперуючого лікаря "оператором".

Розвиток біології, ботаніки, паразитології теж прислужилися розвитку медицини і алхімію було замінено новою науковою дисципліною - хімією (М. Ломоносов, В. Лавуазьє). Досягнення природничих наук сприяли розвитку хірургічної патології.

Одним з небагатьох вчених, що залишив важливі для історії хірургічної науки праці, був Христіан Альберт Теодор Більрот (Theodor Billroth, 1829-1894) - лікар, професор, австрійський хірург, піаніст, поет, основоположник багатьох науково-практичних хірургічних напрямків, засновник класичної австро-німецької хірургічної школи [3, 4]. Він консультував вмираючого М. Пирогова, лікував поета М. Некрасова, відмовився оперувати Л. Українку, натомість порадив звикати до "апарату" (протезу) і їхати влітку в теплі краї. Запропонував багато нових операцій: резекція стравоходу, шлунку, гортані, передміхурової залози тощо. Т. Більрот зробив значний вклад в модернізацію хірургічної освіти, ввів новий хірургічний інструмент - затискач, склав багатотомний посібник з хірургії. У 1863 р., в Цюриху побачила світ "Die allgemeine Chirurgie" ("Загальна хірургія") - праця, яка витримала 15 прижиттєвих перевидань і перекладена на всі євро-

пейські мови. Книга "Общая хирургическая патология и терапия" (С.-Петербург, 1866) д-ра Т. Бильрота в 50 лекціях - це переклад з 2-го німецького видання "Загальної хірургії". Вона видана 155 р. тому з передмовою автора, яка помережена багатьма підкресленнями читачів: *"Мнѣ хочется указать прежде всего на то, что книга вовсе не имѣетъ цѣлю исчерпать весь предметъ; она стремится возбудить охоту заниматься хирургіей, незамѣтнымъ образомъ возвести учащагося на научную точку зрѣнія и въ то же время влить въ него нѣсколько основныхъ принциповъ для практики, которые съ пользою послужатъ ему при дальнѣйшихъ занятіяхъ"*. Першу лекцію автор розпочав "історическими замѣчаннями" про історію хірургії, про відношення між хірургією і терапією, про необхідність практикуючому лікарю вивчати те і інше, про вивчення хірургії в німецьких університетах тощо. Т. Бильрот згадує про праці А. К. Цельса, що висвітлюють стан медицини античних часів: *"Цельсь упоминаетъ уже о пластическихъ операціяхъ, о грыжахъ, и описываетъ способы ампутацій, которые употребляются иногда и въ настоящее время"* [3, 6]. "Общая хирургическая патология и терапия" в майбутньому стала основою для прикладної наукової хірургії Е. Бергмана, А. Біра, Ф. Зауербруха. Ще в відділі ФРК зберігаються два томи "Руководства къ частной хирургіи, со включеніємъ топографической анатоміи и ученія объ операціяхъ и повязкахъ" (С.-Петербург, 1878-1881), які були складені Бергманом (та ін.), під редакцією Бильрота (та ін.). Ці книги становлять ґрунтовне джерело історії хірургії.

Серед праць фонду рідкісних книг та рукописів, що видані останньої чверті ХІХ ст., необхідно виділити книги, які є вагомою домінантою з вивчення історії хірургії: "Руководство къ частной хирургіи для врачей и учащихся" (С.-Петербург, 1876) Франца Кьоніга, ординарного професора хірургії Геттінгенського університету; "Руководство къ хирургической клиникѣ и патологии" (С.-Петербург, 1879) А. Жамена і Ф. Террье з передмовою М. В. Скліфосовського, на титульному листі якого вміщено власницький штамп вінницького лікаря "Докторъ М. В. Оксенгорнь"; "Курсъ малыхъ хирургическихъ и механургическихъ операцій" (С.-Петербург, 1880), що "составилъ д-ръ И. Карпинскій, адъюнктъ-профессоръ Императорской Медико-Хирургической Академіи", зі штампом на палітурці: "Библиотека Винницкой окружной лечебницы; конволют "Руководство къ оперативной хирургіи" (Москва, 1880) проф. Лінгарта, на титульному аркуші з власницьким написом харківського лікаря "Изъ книгъ Франца Н.[Николаевича] Траганудаки") та "Краткимъ руководствомъ оперативной хирургіи" (Санктпетербург, 1876), що "составилъ К. Ф. Гепнеръ, экстра-ординарный профессоръ оперативной хирургіи съ топографической анатомією при Императорской Санктпетербургской Медико-Хирургической Академіи (посмертно видання)"; "Хирургическая помощь въ случаяхъ угрожающихъ жизни непосредственною опасностью", "12 лекцій

читаннихъ въ Лейпцигскомъ Ун-тѣ въ 1878-1879 г." (Київ, 1881) д-ра Л. Лессера; "Руководство по хирургической анатоміи" (С.-Петербург, 1883) А. Рише; "Общая и частная хирургія" Г. Hueter (Г. Гютер) - "Болѣзни живота и таза" (С.-Пб, 1884), "Поврежденія и болѣзни верхнихъ и нижнихъ конечностей" (С.-Петербург, 1885), зі штампами на титульному аркуші: "Продается въ Книжныхъ Магазинахъ И. А. Розова въ Кіевѣ м Одесѣ" і "Библиотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету" та власницькими штампами "D-г S. Ochsmann" на палітурці й титульному аркуші.

Застосування знеболювання, антисептики, асептики, переливання крові відкрили хірургу широкий доступ до оперативних втручань на різних частинах тіла людини. Розвиток хімії значно вплинув на фармацію - з'явилися промислові підприємства з виробництва медикаментів, хірургія отримала можливість терапевтичного лікування.

Цінним джерелом, що відображає розвиток хірургічної науки, є "Теоретическая и практическая хирургія" (С.-Петербург, 1881) Д. Еріксена (1818-1896) - доктора медицини, професора хірургії, творця сучасної хірургії, чий лекції і клінічна практика викликали велике захоплення, а репутація хірурга була всесвітньою. Він був видатним фахівцем з травм хребта, протягом декількох років працював екстраординарним хірургом королеви Вікторії. У передмові до зазначеного видання Еріксен вказує, що *"Различныя новыя операціи, получившія право гражданства въ новѣйшей хирургіи, нашли себѣ тщательное описаніе въ этомъ сочиненіи. Возрастающее важное значеніе хирургической гигіены обратило на себя особое вниманіе автора, въ главахъ объ операціяхъ, ранахъ и септическихъ болѣзняхъ. Остаются еще упомянуть о цѣнныхъ услугахъ, оказанныхъ автору его друзьями Беккомъ и Твиди, въ заботахъ его поставитъ настоящее изданіе на уровеньъ съ новѣйшимъ состояніемъ научной хирургіи"* [15, II, IV].

Історики називають ХІХ ст. віком жажливої медицини. Частина пацієнтів помирили або до, або після операції, звичайний перелом міг привести до ампутації, інструменти й руки не мились. Випадки післяопераційної смерті перестали бути загадкою у 1880-ті роки, коли Джон Лістер вказав, що джерелом інфекцій у палатах лікарень є мікроби, а не повітря. Зацікавлення викликає частина книги "Остеопластическая операція Пирогова", де Еріксен, високо оцінивши пироговську методику оперативних втручань, подає рисунки, що її відображають: "Фиг. 53. Пироговская операція. Видъ частей послѣ удаленія лодыжекъ. Фиг. 54. Культия послѣ Пироговской операціи". До того ж зазначає: "Послѣ дюющій обширный опытъ убѣдилъ меня, что послѣ Пироговской ампутаціи нѣтъ особаго расположенія къ піеміи" [15, 90-92].

Наприкінці ХІХ ст. хірурги впроваджували знеболювання операцій; боролися з інфекціями ран і травм, з наслідками крововтрати; акцентували значну увагу на

післяопераційне ведення хворих; визначали наукове обґрунтування методів і показань для хірургічного втручання та засад військово-польової хірургії.

Тут доречно згадати М. І. Пирогова - творця військово-польової хірургії, видатного вченого, анатома. Він пропонував гіпсову пов'язку замість ампутації, знеболював, рятував, заклав основи топографічної анатомії. Досвід М. І. Пирогова і основні принципи надання допомоги пораненим на війні висвітлено у його працях. У ФРК зберігаються два його прижиттєвих видання:

1. "Военно-врачебное дѣло и частная помощь на театрѣ войны въ Болгаріи и въ тылу дѣйствующей арміи въ 1877-1878 гг." (С.-Петербург, 1879). М. Пирогов позиціонує себе як польового хірурга, подає 20 "основныхъ началъ моея полевой хирургіи", які вражають точністю, досвідом, гуманізмом. Ось деякі: *"Война, - это травматическая эпидемія"* [10, 1], *"Не операція, стьшино произведенная, а правильно организованный уходъ за ранеными и сберегательное (консервативное) лечение, въ самомъ широкомъ размѣрѣ, должны быть главною цѣлью хирургической и административной дѣятельности на театрѣ войны"* [10, 2], *"Частная помощь, испытанная мною первыми, на театрѣ войны уже 25 лѣтъ тому назадъ, должна быть признана за самое важное самостоятельное подспорье въ полевомъ санитарномъ дѣлѣ"* [10, 5]. М. І. Пирогов вимагав від хірурга вміння пристосуватися до будь-якого випадку, а від оператора - володіння всіма методами ампутації: *"Военные врачи имѣли обыкновеніе всѣ ампутаціи производить однимъ и тѣмъ же круговымъ способомъ; поэтому, мнѣ приходилось очень часто видѣть конусообразныя культы, требовавшія вторичныхъ ампутацій"* [10, 181]. На шмуцтитулі видання є рельєфний власницький штамп: "Докторъ Францъ Николаевичъ Траганудаки". У тексті багато підкреслень, позначок, які свідчать про актуальність видання в свій час.

2. "Хирургическая анатомія артеріальныхъ стволівъ и фасцій" (С.-Петербург, 1881) - це переклад з німецького оригіналу "Chirurgische Anatomie der Arterienstämme und Fascien" (1840). Тексту в книзі всього 216 сторінок, решта - найважливіше - атлас. Рисунки є точною копією оригінального видання, яке на сьогодні стало бібліографічною рідкістю. Книга містить портрет М. І. Пирогова останніх років життя, емоційну передмову автора: *"Кто, напримѣръ, изъ моихъ соотечественниковъ повѣритъ мнѣ, если я расскажу, что в такой просвѣщенной странѣ, какъ Германія, можно встретить знаменитыхъ профессоровъ, которые с кафедры говорятъ о бесполезности анатомическихъ знаній для хирурга. Кто мнѣ поверитъ, что ихъ способъ отыскиванія того, или другого артеріальнаго ствола сводится исключительно на осязаніе: "слѣдуетъ ощупать біеніе артеріи и перевязывать все то, откуда брызжетъ кровь" - вотъ ихъ ученіе!"* [11, III]. На титульному аркуші є автограф професора Миколи Миколайовича Болярського (1878-1939), відомого вченого, хірурга, уролога,

ініціатора створення Вінницького медичного інституту і кафедри госпітальної хірургії, очолював кафедру факультетської терапії. У 1921 р. Болярський став головним лікарем та завідувачем хірургічного відділення обласної лікарні ім. М. І. Пирогова, близько 35 000 разів прооперував хворих. За ініціативи професора були створені Вінницьке наукове об'єднання лікарів, Обласне хірургічне товариство, розпочато створення Музею-садиби М. І. Пирогова. Болярський похований перед фасадом хірургічного відділення обласної лікарні ім. М. І. Пирогова [17, 121-122]. У ФРК є дві прижиттєві статі М. М. Болярського.

Цікаві з точки зору історії хірургії є доповіді ("Рѣчи") В. І. Разумовського "Н. И. Пироговъ, какъ научный дѣятель и профессорѣ хирургіи" та А. І. Шингарева "Н. И. Пироговъ, какъ общественный дѣятель, педагогъ и мыслитель" у збірнику "Труды 11 сѣзда Общества русскихъ врачей въ память Н. И. Пирогова" (1910), видання якого було приурочено до річниці народження М. І. Пирогова. Доповіді густо помережені підкресленнями, маргіналіями.

Свій вклад у розвиток військово-польової хірургії вніс Олександр Семенович Таубер (1848-1908) - військовий хірург, талановитий мемуарист, редактор "Военно-Медицинскаго Журнала", учасник сербсько-турецької та балканської воєн. Він народився в Одесі, вчився у реальній гімназії в Миколаєві, випускник Медико-хірургічної академії (м. Санкт-Петербург), доктор медицини, ординатор Варшавського "Уяздовскаго" госпіталю, ординарний професор клініки госпітальної хірургії Варшавського університету. Для нащадків залишив велику наукову спадщину: більше 60 наукових праць, багато критичних заміток, перекладів. Серед них три об'ємних томи "Современныя школы хирургіи въ главнѣйшихъ государствахъ Европы" (Очерки клинической и оперативной хирургіи). Ці видання містять детальний опис організації і оснащення хірургічних лікарень та оперативних втручань відомих європейських хірургів. Праця, що відображає розвиток хірургічної науки 70-80 років XIX ст., цікава й понині. В бібліотеці є два томи: "Англійскія и шотландскія школы" (С.-Петербург, 1889) з власницьким написом "Каменецькій лазаретъ" та штампом "Библиотека Ровненск. воен. Госпиталя" на титульному аркуші й "Французскія и швейцарскія школы" (С.-Петербург, 1893) зі штампом на форзаці "Переплетная Б. М. Когонъ г. Ахтырка". Чільне місце в фонді ФРК посідають прижиттєві видання О. С. Таубера: дисертація на ступінь доктора медицини "Матеріаль къ вопросу объ искусственомъ удлиненіи конечностей" (Санктпетербург, 1878), клінічні лекції "Хирургія головного мозга" (С.-Петербург, 1898) та монографія "Огнестрѣльныя поврежденія при современномъ вооруженіи арміи" (С.-Петербург, 1903) з власницьким штампом на форзаці: "Врач А. Т. Попов".

В історії хірургії неможливо оминути "Основы оперативной хирургіи" (С.-Петербург, 1887) проф. Л. Фарабьо-

фа (Prof. L. Farabeuf) у перекладі з французької під редакцією та з доповненнями проф. О. С. Таубера. *"Фарабёф, состоя профессоромъ при Парижскомъ медицинскомъ факультетъ, уже десятки лтъ руководить студенто́въ какъ при практическомъ изученіи анатоміи человека, такъ и при упражненіяхъ въ операціяхъ на трупъ, и въ то же время онъ не покидаетъ поля дъятельности госпитальнаго хирурга"* [13, II]. У передмові Таубер вибачається за те, що не спромігся видати власного посібника з оперативної хірургії, головною перешкодою чого вказує фінансові витрати на друкування. На його думку, видання Фарабёфа відповідало всім критеріям відмінного посібника, де внесено правила оперативної техніки, основані на анатомо-фізіологічних законах та клінічних спостереженнях. У виданні кожен етап операції супроводжується рисунками з анатомії, фізіології, латинськими термінами. Професори французької хірургічної школи при написанні своїх праць з хірургії керувалися давньою традицією - дії оператора повинні опиратися на анатомічні основи. Викладаючи у Варшавському університеті, Таубер прагне видати компактний, зручний, підручник на основі сучасної хірургічної науки, оскільки бачить, що студенти мало користуються наявними виданнями російських, німецьких авторів. Таубер доповнив видання Фарабёфа розділом про анастомоз артерій шиї і верхньої кінцівки та новим методом кістково-пластичної ампутації гомілки, таблицею статистики для порівняння оцінки результатів ампутацій тощо.

Складовою хірургічної науки є військово-польова хірургія. Серед видань, що варті уваги науковців, істориків медицини, є наступні книги відомих військових хірургів.

"Руководство къ военно-хирургической техникѣ" (С.-Петербург, 1875) І. Ландсбергера. На титульному аркуші зазначено прізвище автора, тоді як у передмові читаємо пояснення перекладачів: *"Предлагаемое сочинение не представляет оригинальнаго труда автора, тоестъ не болѣе какъ удачная компиляция изъ сочиненій современныхъ первоклассныхъ хирурговъ и военно-полевыхъ практиковъ. Потребность въ справочной книжкѣ для молодыхъ хирурговъ и находящихъся въ предлагаемомъ сочиненіи самыя необходимыя военно-хирургическія свѣденія, при краткости изложенія, побудили насъ къ его переводу"* [8, I]. Книга кишенькового формату гарно оформлена, з подвійною палітуркою, бібліографією, алфавітним покажчиком, таблицею "Образецъ листка, выдаваемого раненымъ на перевязочномъ пунктѣ", без рисунків, проте автор вказав у передмові: *"Если я рѣшаюсь своимъ трудомъ увеличить и безъ того уже значительное число учебниковъ по военной хирургіи, то делаю это въ томъ убежденіи, что пространныя руководства не годятся на поль сраженія, - гдѣ нѣтъ мѣста для ихъ храненія, ни времени для просмотра, ни даже возможности въ данную минуту извлечь изъ нихъ пользу"* [8, 1].

"Руководство къ военно-хирургической техникѣ" (Санкт-Петербург, 1878) д-ра Фрідріха Есмарха (того самого Есмарха, який запропонував людству клізму). Есмарх зробив акцент саме на стислості (352 стор., 536 рис., 30 табл.), оскільки на війні немає часу для читання. Натуральність рисунків у виданні вражає: *"Взгляды на рисунковъ, ясно изображающій какую-нибудь повязку, операцію или анатомическій препаратъ, всего скорѣе воскреситъ въ памяти то, что прежде было изучено, но затѣмъ въ суматохъ военныхъ событій забыто"* [16, II]. Автор пропонує користуватись цим виданням починаючим військовим лікарям, лікарям, які навчали помічників по догляду за хворими та лікарям, які планували відкривати свій лазарет у містечках *"для того, чтобы при помощи рисунковъ яснѣе растолковать тому или другому ремесленнику (столяру, жестянщику и т. д.), какого рода снаряды ему необходимы для леченія раненныхъ"* [16, III].

Чільне місце у становленні військово-польовій хірургії посідає Роман Романович Вреден (1867-1934), хірург з родини лікарів, талановитий вчений, прекрасний ортопед, випускник Військово-медичної академії (Санкт-Петербург), засновник хірургічної ортопедії, творець і керівник першого у Росії ортопедичного інституту. Р. Р. Вреден ввів в практику ортопедичні операції, які згодом названо його ім'ям, запропонував оперативні методи ортопедичних трансформацій, багато працював над лікуванням кісткового туберкульозу, вродженими та набутими викривленнями. Вреден першим ввів призначення морфіну при абдомінальних операціях та зробив висновок щодо фізіологічного пояснення його протишокової дії.

Зацікавлення викликає "Практическое Руководство по военно-полевой хирургіи" (1911) Р. Р. Вредена, колишнього головного хірурга Манчжурських армій під час Першої світової війни. Це - друга видана книга з історії військово-польовій хірургії російською мовою після праць М. І. Пирогова. Автор у вступі пояснює: *"Болѣе благоприятные исходы всякихъ поврежденій вообще въ новѣйшее время являются результатомъ научныхъ успѣховъ хирургіи, роли же ранящаго оружія здѣсь приходится отводить весьма и весьма скромное мѣсто. Механизмъ и способы поврежденій остались тѣ же. Что и лтъ сто тому назадъ. Къ изученію этихъ условий и способовъ проведенія въ нихъ основныхъ требованій новѣйшей хирургіи и сводится современная полевая хирургія, какъ самостоятельная наука"* [4, 8]. Цікавими для вивчення історії хірургії є дисертація Р. Р. Вредена: "Къ етіологіи цистита" (С.-Пб, 1893) та його лекція: "Объ уборкѣ раненныхъ съ поля сраженій" (С.-Петербург, 1911).

80-90-ті роки XIX ст. - це час продовження становлення наукової хірургії, впровадження в клінічну практику основних операційних методів, формування загального уявлення про семіотику захворювання. Вперше за історію медицини питання про виживання хворого ста-

ло головною метою оперативного втручання. Відкриття методів знеболювання, асептики й антисептики різко змінили характер і роль хірургії у медичній практиці й стали важливими умовами її розвитку. Розвивався і удосконалювався хірургічний інструментарій, почали хромувати кетгут, тощо. Важливе місце в історії хірургії посідає праця "Учение о Хирургическихъ Операціяхъ" (С.-Петербург, 1899) д-ра Емілія Теодора Кохера (1841-1917) - швейцарського лікаря, професора, одного з основоположників європейської наукової хірургії, універсального хірурга-віртуоза, який у 1909 р. став першим хірургом-лауреатом Нобелівської премії з фізіології і медицини за роботи в галузі фізіології, патології і хірургії щитоподібної залози. Кохер, послідовник Т. Більрота та Д. Лістера, впровадив застосування шовкової нитки для швів, удосконалив хірургічний інструментарій: кровоспинний та шлунковий затискачі, жолобоподібний зонд, ввів поняття інфекції в імплантації. Впроваджував обережні гачкоподібні розрізи для щадних операцій. Знання анатомії, блискуча оперативна техніка дозволяла Кохеру розсікати ткани з мінімальною крововтратою. У 1913 р. Т. Кохер оперував Н. К. Крупську. Переклад книги виконав Микола Васильович Скліфосовський (1836-1904), відомий український, російський хірург, професор Київського університету, працював в Одеський міський лікарні, учасник російсько-турецької війни 1877-78 рр., де працював разом з М. І. Пироговим [12].

Хірургічний посібник Кохера "Учение о Хирургическихъ Операціяхъ" (С.-Петербург, 1899) був прийнятий в США та Європі. Він витримав 6 видань та був перекладений різними мовами. У фонді бібліотеки є примірник перекладеного за згодою автора з 3-го, значно доопрацьованого видання, з 213-ма частково "раскрашенными, рѣзаными на деревѣ рисунками въ текстѣ" [7, титул]. *"Цель нашего небольшого руководства... описание лишь тѣхъ способоѣвъ, которые мы признали на основаніи нашего опыта заслуживающими одобренія. В наше время операціи могутъ быть производимы безъ опасности для жизни больного даже и при неправильной оцѣнкѣ даннаго случая; именно поэтому слѣдуетъ болѣе строго обсуждать показанія для изслѣствнаго оперативнаго способа и исходы его въ смыслѣ отпращленій. Если врачи не усвоятъ себя этого взгляда, то хирургіи угрожаетъ опасность опять пасть до уровня ремесла, какъ во времена шарлатановъ, занимавшихся кореннымъ лѣченіемъ грыжъ и выкалываніемъ катарактъ; вестма опасные признаки такого паденія уже и теперь замѣчаются въ нѣкоторыхъ странахъ"* [7, VIII], писав Кохер у передмові, пророче стверджуючи, що може прийти такий час, коли за технічні помилки будуть судити суворіше. Частину операцій автор надиктував стенографією помічникові під час операцій "на живомъ", щоб залишитися вірним першому правилу терапії: "nil nocere". На шмуцтитулі є власницький штамп "Докторъ М. М. Стадницікій 1 сент. 1905 г." та напис "М. М. Стадницікій-Колендо 25.09.1903".

Початок ХХ ст. упевнено продовжував впроваджувати у медичну практику такі методи діагностики як вимірювання температури, пальпацію, аускультацию, перкусію. Розглядаючи історію хірургічної науки, неможливо обминути увагою переклад німецького видання "Руководство практической хирургіи" за редакцією видатних європейських професорів Е. Бергмана, Р. Брунса та Й. Мікуліча. У виданні представлено детальний поетапний опис операцій. Деяко у цих томах вже історія, а деякими методиками користуються й понині. В бібліотеці ретельно зберігається "Хірургія голови" (Москва, 1901), на титульному аркуші якого є дарчий напис: "Глубокоуважаемому Николаю Николаевичу Болярскому на память от признательной пациентки-коллеги В. Бачинской 11 мая 1920 г."; "Хірургія шиї, груди, живота" (Москва, 1902), "Хірургія черевної порожнини" (Москва, 1902, 1903), "Хірургія верхніх кінцівок" (Москва, 1903) та "Хірургія нижніх кінцівок" (Москва, 1903). Редактори "Руководства практической хирургіи" - Бергман та Брунс - відомі світли хірургії, але про Мікуліча хочеться сказати детальніше. Ян Йоганн Мікуліч-Радецький (1850-1905), польсько-австрійський хірург, дев'ятий син камерального архітектора, народився у м. Чернівці, на Буковині. Випускник Віденського університету, кращій учень Т. Більрота (і в хірургії, і в музиці), професор університетів у Кенігсберзі (Калінінград), Бреслау (Вроцлав). У 1903 р. лікував митрополита А. Шептицького, у 1904 р. став головним лікарем королівської пруської армії. Запропонував декілька нових методів хірургії печінки, жовчних шляхів, підшлункової залози тощо. В 1896 р. домігся визнання антисептичної маски, в 1902 р. - місцевої анестезії. Першим візуально дослідив поверхню шлунку та встановив діагноз ракової інфільтрації, помер у віці 55 років від раку шлунку [18].

Розвиток хірургічної науки неможливий без наукових досліджень, відкриття нових методів діагностики, вдосконалення лікування хворих, проведення дослідів, експертиз, створення нових хірургічних технік. Все це відображено у дисертаціях на ступінь доктора медицини періоду другої половини ХІХ ст. - початку ХХ ст. У фонді рідкісних видань Наукової бібліотеки є близько 2 тис. дисертацій, автори яких захищались у Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії, Київському університеті Св. Володимира, Харківському університеті. Серед них особливу цінність мають праці, написані лікарями-хірургами вихідцями з України:

- Н. В.-М. Шварц "Обзоръ хирургической дѣятельности СПб. Городского Рождественскаго Барачнаго Лазарета за 6 лѣтъ" (съ сентября 1902 г. по сентябрь 1908 г.) (С.-Петербург, 1908). *Нахум Волькович-Мордкович Шварц, народився в 1875 р. в м. Браїлів Подільської губернії, вчився у Житомирі, випускник Київського університету Св. Володимира, військовий хірург, з 1903 р. викладав десмургію і догляд за прооперованими хворими в училищі лікарських помічниць і фельдшерок (С.-Петербург);*

• В. М. Волкович "Къ вопросу о роли закупорки сосудовъ въ происхожденіи гангрены нижнихъ конечностей" (Полтава, 1905). *Володимир Маркіанович Волкович народився в 1869 р. у м. Городня Чернігівської губернії, випускник Київського університету Св. Володимира, земський, військовий лікар, завідувач хірургічного заразного відділення Київської міської лікарні Цесаревича Олександра;*

• П. А. Белогорський "Госпитальная хирургическая клиника при Императорской Военно-Медицинской Академіи 1841-1898" (С.-Петербург, 1898). *Белогорський Петро Анатолійович народився в 1866 р., випускник Санкт-Петербурзької військово-медичної академії. Значну частину дисертації присвячено Пирогову: портрет, біографія, наукова та викладацька діяльність, робота у шпитальній клініці (1841-1856), військово-польовий досвід;*

• К. Н. Василевський "О влияніи чревосъченія на патолого-анатомическое строеніе бугорка брюшины" (С.-Петербург, 1895). *Василевський Костянтин Миколайович народився в 1862 р., навчився у Немирівській класичній гімназії, на медичному факультеті університету Св. Володимира, випускник Санкт-Петербурзької військово-медичної академії, військовий лікар, інфекціоніст;*

• В. К. Високович "О заболѣваніи кровеносныхъ сосудовъ при сифилисѣ" (Харків, 1882). На початку ХІХ ст. описана хвороба відносилася до хірургії, лікували тільки зовнішні ознаки, лікарі-хірурги часто інфікувалися. М. І. Пирогов у 1837 р. написав статтю "Сифілітичні виразки". У світлі досягнень медичної науки кінця ХІХ ст. стало відомо, що лікування сифілісу неможливо без знання патологічних процесів організму людини. Дисертація патолога В. Високовича посідає вагоме місце в історії лікування цієї хвороби. У ФРК є дві лекції В. К. Високовича з серії "Изданія студенто́въ медиковъ": "Пищеварительныя органы" (Київ, 1901), "Патологическая анатомія" (Київ, 1911). У виданні "Памяти профессора Влади-

мира Константиновича Высоковича" (Рѣчи, произнесенныя 27-го марта 1913 года въ торжественномъ засѣданіи Харьковскаго Медицинскаго Общества, посвященномъ памяти В. К. Высоковскаго) зазначається, що В. К. Високович (1854-1912) народився в містечку Гайсин Подільської губернії в родині військового ветеринарного лікаря. Випускник Харківського медичного університету, військовий лікар, доктор медицини, патологоанатом, який своєю працею отримав європейське визнання та славу кращого бактеріолога, голова бактеріологічної і Пастерівської станції Харківського Медичного Товариства. Київський період життя Високович почав епідеміологом, фахівцем з чуми (постійні відвідування до Бомбею, Самари, Киргизстану, Батуму, багаточисельно до Одеси, у Камишинський район і т. д.), викладав в університеті та на медичному відділенні вищих жіночих курсів. [9, 5, 7, 14]. В. К. Високович створив наукову патологоанатомічну школу, досягнув зеніту слави патологоанатома, був визнаний як "король патології". Харківське медичне товариство заснувало премію імені професора В. К. Високовича за праці з патологічної анатомії, загальної патології і бактеріології.

Середина ХІХ - початок ХХ ст. - ера поступального розвитку медицини. Хірургічна наука цього періоду створювалася видатними теоретиками і клініцистами, які з величезною працелюбністю поєднували талант вченого та досвід наукової і практичної роботи. Історія свідчить, що розвиток хірургії споконвіків був направлений на охорону здоров'я людства та постійно вдосконалюється послідовниками хірургічної науки.

Представлені видання демонструють праці видатних лікарів, які зробили вагомий внесок в медицину. Історія хірургії мудра і цікава, шлях відкриттів і досягнень - довгий і тернистий, жертвоність практикуючих хірургів та науковців, традиції, закладені ними, - найкращий приклад для наслідування.

Список посилань

- [1] Бернадъ, А. (1907). Значеніе Цельза въ медицинѣ и въ частности въ хирургіи: с приложеніемъ полнаго перевода 7-ой части сочиненія "De medicína": дис. на степень д-ра медицины Александра Бернарда. Санкт-Петербургъ: Тип. И. В. Леонтьева.
- [2] Бѣлогорскій, П. А. (1898). Госпитальная хирургическая клиника при Императорской Военно-Медицинской (бывшей Медико-Хирургической) Академіи 1841-1898. Матеріали для історії хірургії въ Россіи: дис. на степень д-ра медицины П. А. Бѣлогорскаго, ординатора хирург. клиники проф. В. А. Ратимова. Санкт-Петербургъ : Тип. А. М. Менделевича.
- [3] Бильротъ, Т. (1879). *Общая хирургическая патологія и терапия въ пятидесяти лекціяхъ*: рук. для учащихся и врачей. Санкт-Петербургъ : Изд. Книж. Магази́на "Новаго времени".
- [4] Вреденъ, Р. Р. (1911). *Практическое Руководство по военно-полевой хирургіи*: сб. науч. тр. Санкт-Петербургъ: Тип. С. Л. Кинда.
- [5] Геренъ, А. (1864). *Оперативная хирургія или практическое руководство для произведенія операцій*. Москва: Въ тип. Я. Полякова.
- [6] Гиртль, І. (1860). *Руководство къ топографической анатоміи, съ ея примѣненіями къ практической медицинѣ и хирургіи*. Санкт-Петербургъ: Въ тип. М. Эттингера.
- [7]. Kocher, Th. (1899). *Ученіе о Хирургическихъ Операціяхъ*. Санкт-Петербургъ: Изд. К. Л. Риккера.
- [8] Ландсбергеръ, І. (1875). *Руководство къ военно-хирургической техники*. Санкт-Петербургъ: Изданіе Русской Скоропечатни.
- [9] Памяти профессора Владимира Константиновича Высоковича: рѣчи, произнесен. 27-го марта 1913 г. въ торжествен. засѣданіи Харьков. мед. о-ва, посвящен. памяти В. К. Высоковича (1913). Харьковъ: Тип. и Литографія М. Зильбербергъ и С-въя.
- [10] Пироговъ, Н. (1879). *Военно-врачебное дѣло и частная помощь на театрѣ войны въ Болгаріи и въ тылу дѣйствующей арміи въ 1877-1878 гг.* С.-Петербургъ: Тип.

- Б. Г. Янпольскаго.
- [11] Пироговъ, Н. (1881). *Хирургическая анатомія артериальныхъ стволовъ и фасцій*. Санкт-Петербургъ: Изданіе Н. Н. Цылова.
- [12] Скліфосовський Микола Васильович [Електронний ресурс]. Вікіпедія: вільна енциклопедія: [вебсайт]. Режим доступу: <https://bit.ly/3s2lyMr>
- [13] Farabeuf, L. (1887). *Основы оперативной хирургіи: рук. для студентовъ и врачей*. Санкт-Петербургъ: Изданіе К. Л. Риккера.
- [14] Шевцова, С. (2021). *Хирургическая маска и перчатки: случайное появление привычныхъ вещей* [Електронний ресурс]. Укринформ: [вебсайт]. Режим доступу: <https://bit.ly/321GGJk>
- [15] Эриксенъ, Дж. (1879). *Теоретическая и практическая хірургія*. Санкт-Петербургъ.
- [16] Эсмархъ, Ф. (1878). *Руководство къ военно-хирургической техники*. Санкт-Петербургъ: Тип. Я. Трея.
- [17] Юрчишина, О. А., Кравчук, Н. М., & Сухарева, Л. В. (2020). *Вінниця - місто послідовників М. І. Пирогова: монографія*. Вінниця: Нова Книга.
- [18] Celsi, A. C. (1748). *De medicina: libri octo*. Basileae: Apud Joh. Rudolf. Thurneisen.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF SURGICAL SCIENCE (BASED ON PUBLICATIONS FROM THE FUND OF RARE BOOKS AND MANUSCRIPTS)

Mazur O. P.

Annotation. *The article provides information about publications from the fund of rare and valuable publications of the Scientific Library of VNMU. M.I. Pirogov, which reflect the development of surgery in the XIX - early XX centuries.*

Keywords: *rare and valuable editions, history of medicine, surgery, medical local lore, Scientific library of National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsia.*